

2. Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. № 1. С. 120–125.
3. Піддубна М. В. Об'єкт воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 110–122.
4. Столярський О. В. Військові злочини як загроза миру та безпеці людства: основні концептуальні міжнародно-правові питання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 6-1. Т. 4. С. 207–212.
5. Радова О. О. Злочини проти людяності як підстава міжнародної кримінальної відповідальності індивіда // Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського : матеріали Міжнар. конф. (м. Одеса, 22–23 жовт. 2010 р.). Одеса : Фенікс, 2010. С. 204–206.
6. Лобанов С. А. Международная уголовная ответственность за военные преступления : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. М., 2018. 495 с.
7. Ализаде В. А., Волеводз А. Г. Принципы международного права, признанные Уставом Нюрнбергского трибунала: семьдесят лет реализации. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2016. № 1 (24). С. 271–294.
8. Доклад Комиссии международного права о работе ее сорок восьмой сессии (6 мая – 26 июля 1996 г.). Документ № 10 (A/51/10). *Ежегодник Комиссии международного права*. 1996. Нью-Йорк ; Женева : Организация Объединенных Наций, 2004. Т. II. Ч. 2. 187 с.
9. Нюрнбергский процесс : сб. материалов : в 8 т. Т. 1. М. : Юрид. лит., 1987. 688 с.

Одержано 23.09.2019

УДК 343.8:94(3)

Ігор Альбертович ЛОГВИНЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>;

Євгенія Сергіївна ЛОГВИНЕНКО,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Аналізуючи джерела з історії становлення та розвитку інституту покарання в державах Стародавнього Сходу звертає на себе увагу їх різноманітність як за своєю формою, так і за рівнем інформативності. Також потрібно зважити на те, що не всі пам'ятки права тієї доби дійшли до сучасних дослідників. Так, наприклад, до наших часів не зберіглося жодного цілісного зводу законів Стародавнього Єгипту, який би дозволив вивчити становлення та розвиток кримінального права цієї держави.

Традиційно джерелом давньоєгипетського права вважають звичаї, які тісно пов'язані з релігією та міфами. У давньоєгипетських джерелах можна зустріти описання різних юридичних символів і правових процедур. Так, зокрема, саме в Єгипті терези богині Маат стали символом правосуддя і справедливості. Кримінальне право і, власне, покарання мали свої особливості. «Книга Мертвих» – важливе джерело права Стародавнього Єгипту – описує сорок два найтяжчі гріхи-злочини, за які невідворотно наступало найсуворіше покарання [1]. Серед перших у переліку визначались злочини проти фараона, держави та релігії. В іншому джерелі – «Повчанні Мерікара» – було закладено деякі загальні принципи й основи системи покарань [2; 3]. Серед них можна виокремити наступні постулати: не варто карати людину, не розібравшись; страта – це крайнє та жорстоке покарання; люди, яким вона загрожує, можуть використовуватися в іншому. Краще покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки це збереже життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітонародженню. Водночас повчання містило застереження: якщо є загроза правителю, то організатора заклоту, всю його родину та прибічників мають убити. Також треба викоренити із пам'яті народу його ім'я [2, с. 192–193]. Тобто, крім принципів справедливості, невідворотності та рівнозначності покарання вчиненому злочину, у «Повчанні Мерікара» йдеться також про можливість застосування колективних покарань.

Як уже зазначалось, тритисячолітня історія Стародавнього Єгипту не залишила єдиного зводу законів. А тому покарання того часу дослідники вивчають із інших джерел: матеріалів судових засідань; текстів клятв учасників судового процесу – свідків та звинувачених, де визначалося покарання в разі лжесвідчення; царських декретів, указів та охоронних грамот, які надавались храмам [4–9].

У ранній період історії Шумера ще не було писаного права. Судові справи, як і в Єгипті, вирішувались за звичаєм [10, с. 123, 124; 11, с. 200]. Перші фрагменти найдавнішого зводу законів, які дійшли до нашого часу, відносяться до династій Ісіна (2023–1798 рр. до н. е.) і Ларси (2023–1961 рр. до н. е.), що правили одночасно.

Незважаючи на свою уривчастість, ці фрагменти дозволяють нам побачити схожість деяких юридичних норм із відповідними статтями Законів Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.) [12; 13], що дає нам можливість зробити обґрунтоване припущення про існування в Шумері таких покарань, як штраф, вигнання з дому та так званого аналогового покарання (віддати раба за раба) [14].

Найбільш змістовну групу джерел становлять законодавчі пам'ятки країн Стародавнього Сходу. Серед пам'яток права держав Давньосхідної цивілізації варто назвати Закони Ур-Намму (2112–2094 рр. до н.е.) родоначальника III династії Ура, який провів судову та правову реформи в «царстві Шумера і Аккада» [15]; Закони Ліпід-Іштара (1934–1923 рр. до н.е.) правителя царства Ісіні [16]; Закони царя Білалами царства Ешнунні (бл. 1770 р. до н.е.) [17]; Закони царя Хаммурапі; хетські закони (XVI–XIII ст. до н.е.) [18–21]; середньоасирійські закони (XIV–XI ст. до н.е.) [22]; Давньоіндійське законодавство (насамперед Закони Ману [23]); законодавчі пам'ятки права Стародавнього Китаю.

Перше відоме науковцям давнє законодавство – Закони Ур-Намму. Цар Шумера і Аккада, як продовження своєї політики централізації загальнодержавної влади, вдався до уніфікації права країни. Було складено перелік судових рішень (*дімілл*) на окремі випадки правопорушень, які розглядались у судовому порядку в нomaх-провінціях. Тому переважна більшість законодавчих норм складена в казуїстичній манері. О. М. Трикоз, вивчаючи шумерські юридичні тексти, дійшла висновку, що їх особливістю є відсутність абстрактного аналізу та чітких формальних розробок, а причинний зв'язок підмінявся асоціативно-аналоговим, і, врешті, детальний опис переважає над теоретичними узагальненнями [24, с. 64–65].

Закони Ур-Намму починаються з прологу, де розповідається про добрі діяння царя та божественне походження його влади. Після прологу викладаються правові положення. Основна частина законів передбачала покарання за правопорушення штрафні санкції. Отже, принцип таліону замінювався в даному законодавстві штрафами, що є характерною особливістю цієї пам'ятки права. Варто відзначити, що така казуїстична структура, «якщо (скоєно такий-то злочин), то (має бути таке-то покарання)», була в подальшому застосована в законодавчих пам'ятках інших стародавніх держав.

Саме за такою казуїстичною моделлю побудовані й Закони Хаммурапі. Тут також у пролозі йдеться про божественне походження царя та про справедливість. Це, безумовно, є важливим для розуміння сутності такого поняття, як «справедливе покарання» у давньовавилонському суспільстві. За Законами Хаммурапі покарання за злочин – це, як правило, справа не приватна, а державна. Покарання мало не лише компенсувати збитки потерпілому, а зробити так, щоб попередити в майбутньому можливі злочини. Саме тому органи державної влади мали карати злочинця. Ці обставини вбачаються важливими, оскільки дозволяють з'ясувати місце такого правового явища, як покарання в житті тогочасного суспільства.

У законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливості при визначенні навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами; мораль і право представляли собою цілісну єдину нормативно-регулятивну систему, яка в основному витісняла кровну помсту, покарання базувались на принципах справедливості, невідворотності та відплати.

Незважаючи на схожість низки норм та базових принципів побудови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо. Так, середньоасирійські закони, які хронологічно з'явилися пізніше Законів Хаммурапі, за своїм змістом були більш архаїчними у відображенні патріархальних порядків, жорстоких покарань тощо. До того ж, поступалися вони також ступенем розробленості правових інститутів та рівнем юридичної техніки. Новим, порівняно з Законами царя Хаммурапі, є більш широке застосування публічних покарань – побиття і так званої «царської роботи» (каторжних робіт). Тобто покарання проводиться не стільки з метою задоволення потерпілої особи, скільки в інтересах держави чи общини [25, с. 210].

Стосовно давньоіндійського законодавства, то варто відзначити серед усіх інших джерел Закони Ману. Це різноплановий документ, який містить правила поведінки людини в суспільстві та побуті, настанови правителю щодо керування державою та правові норми. У Законах Ману можна знайти пояснення такого явища, як покарання, побачити його глибоко сакральний характер, з'ясувати, як на визначення покарання впливали соціальний стан, стать особи та які види покарань застосовувались у Стародавній Індії.

Серед писаних законів Стародавнього Китаю можна виокремити найбільш інформативні: періоду Цинь – «Відповіді на запитання про цинські закони» (*Фа люй да вень*), Ранньої Хань – «Закони і укази Другого року» (*Ер нянь люй лін*), Пізньої Хань – «Закон про розбійників» (*Цзей люй*) [26–29]. Ці правові пам'ятки дозволяють з'ясувати особливості становлення системи покарань у Китаї, побачити, як вона змінювалася з часом. Характерною рисою давньокитайських законів (т. зв. «бамбукових уложень») є те, що вони представляли за своєю суттю деталізовані збірники покарань. На жаль, вони збереглися не повністю. Проте наявний матеріал у сукупності з іншими джерелами дозволяє достатньо повно охарактеризувати покарання Стародавнього Китаю та визначити їх особливості.

Важливим джерелом є «Кримінальні настанови Тан з роз'ясненнями» (*Тан люй шу і*) – перший «кримінальний кодекс», який у повному обсязі зберігся до нашого часу [30; 31]. Хронологічно він відноситься до епохи середньовіччя, проте містить роз'яснення багатьох положень та настанов щодо застосування покарань, де робляться посилання на законодавство епох Цинь і Хань.

До наступної групи джерел становлять політико-правові трактати, філософські вчення Стародавніх Індії, Китаю.

Так, наприклад, у давньоіндійській Артхашастрі [32] можна знайти роз'яснення щодо сутності покарання, призначення покарань, рекомендації до проведення так званих «таємних покарань», катувань, вимоги до будівництва в'язниці тощо.

Китай вирізнявся палітрою філософських шкіл, де розглядалось співвідношення таких морально-правових категорій, як добро і зло, злочин і покарання, справедливість і несправедливість тощо. У філософських вченнях порушувалась проблема походження закону і покарання, визначення їх місця в житті держави та суспільства. Серед філософських трактатів варто назвати такі: «Дао-де Цзин» («Книга шляху і чесноти») [33], що стала основою даосизму; «Лунь юй» («Бесіди і висловлювання») [34; 35; 36], «Ші цзін» («Книга пісень і гімнів») [37], «Шу цзін» («Книга історії» чи «Книга документів») [38], автором яких вважають Конфуція; «Мен-цзи» – один із найяскравіших творів конфуціанства, який написав Мен Ке [39; 40], «Мо-цзи» [41], де викладені основи школи моїстів, «Гуань-цзи» [42], що належить перу відомого реформатора VII ст. до н. е. Гуань Чжуня та ін.

Окремо слід сказати про Гунсунь Яна, який склав «Шан цзюнь шу» («Книгу правителя області Шан») [43]. Тут правитель Шан не лише надає поради царю щодо застосування покарань у єдиній системі нагород і настанов, а й по суті остаточно розробляє та обґрунтовує принцип колективної кримінальної відповідальності, який зробив каральну систему Китаю ще більш жорстокою.

Чжунцан Тун, філософ епохи Хань, також звертався у своїй роботі до теми покарань [44]. Його роздуми щодо необхідності поновлення системи п'яти покарань у Китаї дозволяють більш повно охарактеризувати процес розвитку каральної системи імперського періоду.

Праці Сима Цяня [45–47], Фа Сяня [48], Геродота [49] та інших істориків, мандрівників, паломників того часу складають окрему групу джерел. Вони надають можливість познайомитися з особливостями життя різних народів та держав у давнину. Ці твори несуть на собі відбиток суб'єктивного сприйняття автором навколишнього світу, та, як правило, не аналізують, а описують події. Тим не менше такі повідомлення про покарання заслуговують на особливу увагу, оскільки в поєднанні з іншими джерелами допомагають з'ясувати загальне та специфічне в процесі становлення системи покарань у державах давньосхідної цивілізації, побачити конкретні приклади застосування тих чи інших покарань.

До окремої групи джерел варто віднести літературні твори. До сьогодні зберіглося чимало епічної поезії, казок, пісень, міфів та легенд, які були добре відомі в країнах Стародавнього Сходу [50–52]. Ці джерела вказують на сакральний характер покарань, їх зв'язок із міфами та легендами. Деякі з них можуть виступати непрямим підтвердженням існування того чи іншого покарання. Так, наприклад, у відомих нам сьогодні писемних джерелах Стародавнього Єгипту немає згадок про таке покарання, як вигнання. Проте у літературній пам'ятці «Мандрі Синухета» (XX–XVIII ст. до н. е.) головний герой перебував у вигнанні, поки не здобув слави і був прощений фараоном. Після повернення до Єгипту його знову визнають єгиптянином і він отримує «посмертний наділ» [53]. Отже, цей твір дає можливість припустити, що в Стародавньому Єгипті в якості покарання призначали вигнання з країни, у зв'язку з чим засуджений позбавлявся прав єгиптянина.

Як висновок можемо відзначити, що характеристика основних груп джерел показує інформаційну їх різноплановість, але в сукупності вони доповнюють одна одну і створюють достатньо широкую базу для вивчення історії становлення інституту покарання в державах Стародавнього Сходу. Звичайно, вищевказані джерела потребують критичного ставлення до них та проведення порівняльного аналізу задля відтворення об'єктивного процесу становлення інституту покарань у державах давньосхідної цивілізації. Саме історичні джерела та пам'ятки права у своїй сукупності дозволяють багато в чому деталізувати хід історичних подій та обставин, що впливали на становлення кримінального права в державах Східних деспотій, визначити особливості становлення та розвитку інституту покарання в ті часи.

Список бібліографічних посилань

1. Древнеегипетская книга мертвых: Слово Устремленного к Свету / сост., пер., предисл. и коммент. А. К. Шапошникова. М.: Эксмо, 2011. 368 с.
2. Демидчик А. Е. Поучение пятого гераклеопольского государя царевичу Хети, будущему царю Мерикара // Безымянная пирамида: государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб.: Алетей, 2005. С. 192–228.
3. Из «Поучения Гераклеополитанского царя своему сыну царю Мерикара» // Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток / под ред. В. В. Струве. М.: Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. С. 46–49.
4. Лурье И. М. Дела грабителей царского некрополя г. Фив во времена Рамсеса IX // Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 220–250.
5. Лурье И. М. Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI // Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 250–286.
6. Лурье И. М. Документы, касающиеся ограбления храмов // Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 286–298.
7. Лурье И. М. Документы, касающиеся гаремного заговора при Рамсесе III // Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 298–304.
8. Декрет Сети I из Наури // Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток / под ред. В. В. Струве. М.: Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.
9. Лурье И. М. Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» // Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 143–151.
10. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. М.: Изд-во вост. лит., 1959. 304 с.

11. Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 199–303.
12. Законы вавилонского царя Хаммурапи. История Древнего Востока. Тексты и документы : учеб. пособие / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 2002. С. 167–190.
13. Законы Хаммураби, царя Вавилона (1792–1750 гг. до н.э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 225–261.
14. Шумерские законы времени правления династий Исина и Ларсы // Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.
15. Трикоз Е. Н. Кодекс Ур-Наммы // История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов: «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 73–85.
16. Законы Липит-Иштара, царя Исина (1932–1921 гг. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 219–225.
17. Законы Билаламы, царя Эшнунны (середина XX в. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 213–219.
18. Закон о порядке престолонаследия и важнейших преступлениях, принятый царем Телепином в Совещательном Собрании Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 254–259.
19. Первая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 259–271.
20. Вторая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 271–281.
21. Третья таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 281–284.
22. Средне-Ассирийские законы. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 206–226.
23. Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. 496 с.
24. Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. 114 с.
25. История древнего мира. Ранняя древность / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1989. 470 с.
26. Беличенко В. С. Законы об убийствах и избиениях // Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань. СПб., 2017. С. 44–55.
27. Беличенко В. С. Законы о кражах // Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань. СПб., 2017. С. 55–57.
28. Беличенко В. С. Законы о подделке документов // Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань. СПб., 2017. С. 57–59.
29. Беличенко В. С. Законы о потере документов // Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань. СПб., 2017. С. 59–62.
30. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 1–8 / введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. 384 с.
31. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 9–16 / пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 2001. 304 с.
32. Артахаштра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. 798 с.
33. Дао-дэ Цзин / пер. Малявина В. В. М. : АСТ ; Астрель, 2002. 544 с.
34. Конфуций. Изречения. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. 448 с.
35. Конфуций. Лунь юй. Древнекитайская философия : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 139–174.
36. Конфуций. Лунь юй. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. СПб. : Нева ; М. : Олма-пресс, 2000. С. 211–382.
37. Конфуций. Ши Цзин. Древнекитайская философия : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 78–99.
38. Конфуций. Шу Цзин. Древнекитайская философия : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 100–113.
39. Мэн Цзы / предисл. Л. Н. Меньшикова ; пер. с кит. В. С. Колоколова ; под ред. Л. Н. Меньшикова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. 272 с.
40. Мэн-цзы. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. СПб. : Нева ; М. : Олма-пресс, 2000. С. 11–142.
41. Мо-цзы. Древнекитайская философия : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 175–200.
42. Гуань Чжун. Гуань-цзы. Древнекитайская философия : собр. текстов в 2 т. Т. 2. М. : Мысль, 1973. С. 14–57.
43. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). / пер. с кит., вступ. ст., коммент., послесл. Переломова Л. С. 2-е изд., доп. М. : Ладомир, 1993. 392 с.
44. Чань янь. Древнекитайская философия. Эпоха Хань. М. : Наука, 1990. С. 354–365.
45. Сыма Цянь. Исторические записки. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 370–398.
46. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 1 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2001. 415 с.
47. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 2 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2003. 567 с.
48. Фа Сянь. Записки о буддийских странах. История и культура древней Индии. Тексты / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 300–352.
49. Геродот. История : в 9 кн. / пер. и примеч. Г. А. Стратановского ; под общ. ред. С. Л. Утченко. Л. : Наука, 1972. 600 с.
50. Сказание об Атрахасисе // Хрестоматия по истории Древнего Востока. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 94–117.
51. Гимн Осирису // Хрестоматия по истории Древнего Востока. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 78–83.
52. Махабхарата. История и культура древней Индии. Тексты / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 131–152.
53. Повесть Синухе // Хрестоматия по истории Древнего Востока. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 33–50.

Одержано 23.09.2019